

I yazı

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı dastan bədiyyatçılığının zirvəsidir. Dünyaya, həyata, insana bu dərəcədə aydın, yetkin, dərin müşahidəçi şəiriyətli baxış çağımızda da əvəzsizdir. Onun yaradıcılığının özülündə Şərqi zəngin fəlsəfi-poetik ənənələri durur. Nizaminin böyüklüyü ölməz ənənə yaratmasındadır. Onun yaradıcılığında eşq mövzusu əsas aparıcı bir yöndür. O, eşq adlı uly hadisənin insanı daxilən, ruhən təmizlədiyinə inanır, bu ilahi duyğu ilə yaşamağın qaçılmazlığını önə çəkir.

**Hər gecəm oldu kədər, qüسسə, fəlakət sənsiz,
Hər nəfəs çəkdim, hədərd getdi o saat sənsiz.**

Yaxud:

**Sənsiz ölürem, nigar, tez gəl,
Ömrüm başa yetdi, yar, tez gəl.**

Bu, insanın başqası üçün özündən keçməsidir. İnsan başqası üçün yaşayanda olur. Özündən keçmə – sevginin əlifbasıdır əslində. Nizaminin lirik qəhrəmanı daxilən yetkindir, sevginin mahiyyətini bütün varlığıyla anlayır, duyur. Ona görə ki, bu cür yaşam onun üçün nəfəsdır. Bu ilahi duyuma yetmək, duyğu zirvəsində eşqi car çəkmək Nizaminin ulusal (xəlqi) imkana varmasıdır. Bənzərsiz insanların ulusal ölçüdə yaradıcılığı onların həm də tükənməz bəşəri imkan qaynağı, sorağı olmalarıdır.

Nizami Gəncəvi bu ulusal imkana yetdiyi dərəcədə bəşəriyyətini əsərlərində ifadə etməyi bacardı. Onun əsərlərinin dili farscadır, başqa tərəfdən, zahirən ulusallığından daha çox bəşəri görünür, ancaq bu və başqa cəhətlər onun Azərbaycan ruhuna mənsubluğunu inkar edə bilmir. Təbii ki, uzun müddət, elə indi də Nizami Gəncəvinin Azərbaycan-türk hadisəsi olmadıqı ilə bağlı fikirlər səslənir. Ancaq bu qənaətlərin mənəvi, üstəlik də elmi əsası yoxdur.

Ulus beşgünlük hadisə olmayıb, yaradıcıdan öncə də, sonra da var olan, mahiyyətə yetkin fərdlərin yaradıcılığının, yaşamının ifadəsi kimi meydana çıxır. O deməkdir ki, ulus adlı olay Nizamini yetirdiyi dərəcədə Nizami də bu hadisənin – ənənənin təsdiqi, davam etdiricisidir.

Nizaminin aşiq obrazı ilahi düzümüldür, sədaqətli, deməli, həm də səadətli, ləyaqətli. Bu cəhətlərin Azərbaycan-türk ruhunda özünəməxsus yaşam ifadəsi, tarixi-ulusal ənənəsi var. Bəşəri duyğuların ulusal təsdiqləri olmasa, insanlıq var olmaz. Nizami öz çağında canlı, yaradıcı insan olaraq bu ilahi keyfiyyətlərimizin yüzillərlə ötürülməsində bənzərsiz rol oynayıb. Onun tarixdən götürdüyü obrazlar Azərbaycan-türk düşüncəsinin həm də bəşəri ölçüsündə düşünür, davranır. Tarixdəki obrazları fərqli təqdim edə bilmək qa-

İşıqlı Atah

biliyyəti yaradıcının misilsiz bacarığıdır. Başqa qəhrəmanları, ümumən obrazları haqqında da bunu demək olar. Bu da təbii ki, Yaradıcılıq özünəməxsusluq tələb edir. O deməkdir ki, Nizaminin yaratdığı Nizaminindir, eləcə də Nəsiminin yaratdığı Nəsimindir, Xətayinin yaratdığı Xətayindir, Füzulinin yaratdığı Füzulinindir və b.

“Sirlər xəzinəsi” ləyaqət, ədalət, doğruluq carı çəkir. Nizami ədalətsizliklə barışmır, insanın ilahi imkanlarına inanır, zəhmətsevərliyi, hünərvərliyi vəsf edir. İnsan gerek paxıl olmasın, başqasının uğuruna sevinməyi bacarsın... Bu, böyük şairin əxlaq ölçüsünü aydınlıqla təsdiq edir. Onun ölçüsündə

xalisidirlər, cəfəkeşdirlər, fədakarlıqlar, həm də vəfalıdırlar. Onlar sevdikləri üçün yaşaya, onun uğrunda ölə bilərlər. Əsl məhəbbət budur.

“Yeddi gözəl”də Nizami Bəhrəmi həyatın bütün acı-ağrılarından səbirlə keçirərək, həqiqəti anladır: mənəvi böyüklüyə yetmək istəyən şəhvanlıyı ötməlidir. Əxlaqlı olmaq – insanlığa zidd olanlardan imtinaya çatmaqdır həm də. Nizaminin İsgəndəri tarixdəki İsgəndər deyil, Nizamininkidir. Azərbaycanı təmsil edən Nüşabənin dünyanın fəatehi İsendərə dərs keçməsi əslində Nizaminin dərs keçməsidir. Nizaminin İsgəndərinin sonda filosofluğa yüksəlməsi Nizami bədiyyatının, görümlünün əbədi təsdiqidir. Şair bununla fəatehliyin öteri, keçici, insanlığın, həqiqətə yetmə-

dan dünyanın mahiyyətində bu iki ideyanın durduğuna inanılıb. Bu ideya Zərdüştün “Avesta”sında mənalandırılıb. Əslində, dünya dinlərinin, fəlsəfələrinin Xeyir və Şər ideyalarından yaradıcı bəhrələnməsi və ifadəsi “Avesta”dan başlayır.

Nağıllarda Xeyir və Şər obrazları var, kökü qədim xəlqi düşüncəmizdən gəlir. Nağıllıqda bu və ya başqa gözəl istəyin gerçəkləşməsi üçün qəhrəman tələb olunur, ondan umulan tələblər var. Hər şeydən öncə, qəhrəman düşüncə yiyəsidir. Qəhrəmanın obrazını ağılda, düşüncədə xəlq ruhuna uyğun olaraq söyləyici yaradır, yaşadır. Ənənə beləcə qınılır. Bu obraz Məlikməmməddimi, Nərbəladımı, Cirdəndimi? Hər birində nağıl qəhrəmanının çox, ya bütün cəhət-

dən qurtulmağa bizə kömək edir. Azərbaycan Sazında Xeyir obrazı varmı? Əlbəttə, var. Azərbaycan muğamlarında izlədiyimiz daxilən (içdən) təmizlənmə yönü özünü Sazda (Aşiq sənətində) Tanrıçılığın yenilməz ifadəsi səviyyəsində göstərir.

Sazın səsi əslində obrazlı desək, Xeyir səsdir. İnsan təbiətindəki səsləri keşf edir, yönləndirir, mənalandırır. O deməkdir ki, bəşər elvanlığının ifadəsi olan hər bir xalqın Xeyir və Şər ideyalarının ömründə ifadəsi ilə bağlı yanaşması var. Şiirtmədən demək olar, xalqımızın bu ideyalarla bağlı yanaşması daha dərin, yetkin özünüifadəyə əsaslanır. Fəlsəfi poeziyada, musiqidə, incəsənətin müəyyən sahələrindəki özünüifadəmiz buna parlaq ömək ola bilər.

Nizamidə xeyir və şər ideyalarının başlanğıcının ulusal ifadəsi

insanın ölümü mərdliklə qarşılaşmasının gərəkiyi ayrıca vurğulanır.

Nizaminin şair-mütəfəkkir dünyasına baş vuran oxucu dünyanın mürəkkəbliyini, ziddiyyətliyi bütün çalarlarına, incəliklərinə kimi anlayır. Bu, Nizaminin çağımızda da davam edən, Azərbaycan ruhunu – mənəviyyatını, əxlaqını, davranışını, mədəniyyətini, inamını, idrakını təsdiq edən müəllimliyidir.

Nizaminin “Xosrov və Şirin”i ideal məhəbbət dastanıdır. Burada eşqin yüksək bədiyyat ölçüsündə ifadəsi diqqəti çəkir. Nizami Xosrovu dayanmadan tərtibə edir, sonda Şirinin ilahi sevgisini anladır. Şirin ləyaqət, ismət rəmzi olur. Nizaminin ilahi müəllimlik keyfiyyətlərindən biri budur.

“Leyli və Məcnun”da qeyri-adi, zamanın ölçülərinə sığmayan eşqin şahidi oluruq. Nizaminin Məcnunu mətənəyə yüksəlir, aşılıq qismətini dərinlən anlayır, ilahi aqibətinə yetir. Ümumiyyətlə, Nizami obraz yaratmaqda mahirdir. Bu obrazlar ayrı-ayrılıqda həyatın Xeyir-Şər anlayışlarını, keyfiyyətlərini bütün aydınlığı ilə ifadə edirlər. Nizaminin müsbət qəhrəmanları ciddilik üstə kökləniblər, insanlığın

ləri var. Nağıl düşüncəsi qəhrəmanın istər-istəməz çətinliyi aşmasını tələb edir. “Məlikməmməd nağılı”nda Məlikməmməd quyudan çıxmaq üçün çalışır: qəhrəman, ya da yarımqəhrəman olduğunu sübut etməlidir. Nə qədər ki Məlikməmməd özünü qəhrəman olaraq sübut etməyib, onun haqqında təsəvvürümüz tam deyil. Xəlq düşüncəsində qəhrəmandan bütövlük umulur. Nağıl düşüncəsində yarımqəhrəman mahiyyətə yalançı qəhrəmandır. Nağıl dünyasında qəhrəman gedişatın düzənini dəyişir.

Nağıllarda Xeyir və Şər ideyalarının bir-biriylə döyüşünün şahidi oluruq. Xeyir işığı, Şər qaralığı təmsil edir. Nə qədər qatı olsa da, qaralığın yarılaacağına nağıllarda qəti inam var. Nağıllarda bütöv qəhrəman doğruq, tərəddüdsüz, yeni qətiyyətli, yarımqəhrəman yalançı, tərəddüdü, yeni qətiyyətsizdir. Azərbaycan nağıllarında əsl qəhrəman tilsimi qırır, çətinlikləri aşır, səadətə yetir, yetirir.

Nağıl düşüncəsi şübhəsiz, öncədir. Ancaq Zərdüşt tərəfindən “Avesta”da Xeyir və Şər ideyalarının mənalandırılması nağıllarımdakı bu əsas yönün söyləyici ağılında, yaddaşında cilalanmasına səbəb olub. Ümumiyyətlə, bu və ya başqa folklor janrında az-çox dərəcədə Xeyir və Şər ideyalarının ifadəsinə girmək olar. Azərbaycan folklorunda bu ideyaların müəyyən hallarda dərinlərə çəkilməsinin, başqa biçimlərdə aşkarlanmasının səbəbi qədim Tanrıçılıq, sonradan Zərdüştçülük ideyalarından əl çəkilməsi, bu təsəvvürlərin, ümumiyyətlə, dünyabaxışların yerini İslam diniylə bağlı təsəvvürlərin tutmasıdır.

Azərbaycan muğamlarında Xeyir obrazı var. Bu, ardıcıl olaraq özünü döyüşən, daxilən təkmilləşən, kamilləşən Xeyir xilaskarlığını təsdiq edən, Şərdən arınan kamildir. Azərbaycan muğamlarında insanın Şərdən arınması, bütövləşməsi xətti aydınca görünür, bilinir. Bütövlüyə yetən kamilləşəndir, yarımqəhrəman qurtarandır. Muğamların hamısında bu yön var, ayrıca olaraq “Çahargah” destgahında – sonda (“Mənsuriyyə”də) tam mənəvi təmizlənməni müşahidə edirik.

Deməli, xəlqi düşüncəmizdə obrazlaşan Xeyir və Şər ideyalarının ifadəsi ardıcıl olaraq əhvalımızda özünü göstərir. Hissin, duyğunun inkişafı Xeyirə doğrudur, Şərə deyil. Belə bir məhtəşəm özlü (təməl) ideya xəlq olaraq ruhumuzu yönləndirir, hər cür çətinliklər-

Bəs Tanrıçılıq-Zərdüştçülük birliyi varmı, varsa, özünü necə göstərib? Xeyir və Şər ideyasının obrazlaşdırılmasına Zərdüştün “Avesta”sında rast gəlirik. Xeyir obrazında Hümmüzd, Şər obrazında isə Əhrimən çıxış edir. İdeyanın obrazlaşdırılmasının dünyabaxışından bədiyyata – poeziyaya gəlməsinin ən gözəl öməyi isə Nizami yaradıcılığıdır. Ümumiyyətlə, Nizami yaradıcılığında Zərdüşt ideyalarının ifadəsinə çox rast gəlirik.

Nizaminin Zərdüşt ideyalarına əsərlərində bu dərəcədə geniş yer verməsinin səbəbi nədir? Nizaminin türklüyü danılmazdır, Azərbaycan alimlərinin bu yöndə araşdırmaları var, son illərdə bu məsələ daha geniş xarakter almaqdadır. Yeni Nizami yaradıcılığında Zərdüşt ideyalarına geniş yer verilməsi şairimizin fars düşüncəsinə “meyillənməsi” ilə izah oluna bilər. Düzdür, araşdırmaçılar Nizaminin bəşər mədəniyyətindən soruşmaq üçün bütün dünyabaxışlara əsərlərində bərabər səviyyədə meydan verdiyini vurğulayırlar. Ancaq Zərdüştçülük ideyalarına meyillik istər-istəməz maraqlıdır. Düzdür, bu məsələnin üzərindən saymazyana keçmək olmur.

İnam Ata (Asif Ata) “Avesta”-ni işıqperəstlik, mənəvi təmizlik ünvanı sayır, ayrıca vurğulayır ki, od “Avesta”da işıq rəmzidir, qaralığa qarşı işıqdır. “Avesta” Əhrimənə qarşı Hümmüzd işığıdır, çirkə qarşı təmizlikdir – təmizlənmə, işıqlanma təlimidir: “İlkin Xeyir-Şər döyüşüdür, təzadlı münəqişəsidir, peyğəmbərlik vəhyidir, fəlsəfi idraktır, ruhani bədiyyatdır, Buddadan əvvəldir, Platonadan əvvəldir, Şərqiiliyin əzəli mahiyyətidir, müqəddəs nikbinlikdir. “Avesta” Midiya mədəniyyətinin zirvəsidir, midiyalılar Şumer mədəniyyətinin davamıdır, “Avesta”-ni Zərdüşt yaradıb – Şumer ənənələri əsasında; şumerililər – turanlılar, türklərdir...”

“Yeddi gözəl”ə daxil olan “Xeyir və Şər” hekayəsinin nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, burada Xeyir və Şər ideyaları Nizami görüşündə özünəməxsus obrazlaşdırılıb, ayrı-ayrı şəxslər kimi təqdim olunurlar. Folklorunda – xəlq düşüncəsindən gələn, Xeyirə rəğbət, Şərə nifrət duyğusunun ifadəsini burada bütün aydınlığı ilə görürük. Azərbaycan folklorunda xeyirxahlıq, fədakarlıq kimi cəhətlər daim diqqəti cəlb edir, habelə xəyanət, alçaqlıq kimi cəhətlər ya manlanır.